

เมืองปัตตานีในอดีต

จอร์จันท์ บัวแก้ว*

ความสำคัญของเมืองปัตตานีก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

สภาพการในพุทธศตวรรษที่ 19 ชี้ให้เห็นฐานะของเมืองปัตตานีว่า เมื่ออำนาจของอาณาจักรศรีวิชัยบนแหลมมลายูเสื่อมลง ได้เปิดโอกาสให้กองทัพของอาณาจักรสุโขทัย ซึ่งลงมาอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งแต่รัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงร่วมกับกองทัพนครศรีธรรมราชรุกเข้าไปในรัฐต่าง ๆ บนแหลมมลายูตอนล่าง จนยึดได้สุดท้ายแหลมมลายูเมื่อ พ.ศ.1838 (ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2522 : 70-72) นอกจากนี้ศิลาจารึกหลักที่ 1 ได้กล่าวถึงเขตแดนทิศใต้ของอาณาจักรสุโขทัยว่า

"...เบื้องทวนอน รอดคนที พระบาง แพรก สุพรรณภูมิ ราชบุรี
เพชรบุรี ศรีธรรมราช ฝั่งสมุทรเป็นที่แล้ว..." (ดำเนียร เลขะกุล, 2521 : 169)

เราอาจตีความตามนัยแห่งศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่าในสมัยพ่อขุนรามคำแหงแห่งอาณาจักรสุโขทัยสามารถขยายอำนาจของตนเข้าครอบครองดินแดนบนแหลมมลายูทั้งหมด อย่างไรก็ตาม นักประวัติศาสตร์บางท่านไม่เห็นด้วยกับความคิดดังกล่าว โดยให้เหตุผลว่า คำว่า "ศรีธรรมราชฝั่งสมุทรเป็นที่แล้ว" อาจหมายถึงขอบเขตอาณาจักรสุโขทัยสิ้นสุดลงที่เมืองนครศรีธรรมราชซึ่งอยู่ติดกับมหาสมุทร ฉะนั้นอาณาจักรสุโขทัยจะครอบครองไปตลอดแหลมมลายูด้วยหรือไม่ก็นั้นไม่มีหลักฐานยืนยันแน่ชัด

*อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

หลังจากการสิ้นพระชนม์ของพ่อขุนรามคำแหง ในปี พ.ศ.1842 แล้ว อาณาจักรสุโขทัยแตกแยกออกเป็นเมืองเล็กเมืองน้อย ในขณะเดียวกันพระเจ้าอู่ทองซึ่งครองเมืองเพชรบุรี (ก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี) ได้ส่งพระพนมวังและนางสะเดียงทอง ไปครองเมืองนครคอนพระ¹ (ดำเนิน เลเซกุล, 2521 : 21) พระพนมวังและนางสะเดียงทอง จึงแต่งตั้งชาวไทยมุสลิมซึ่งเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ให้ไปครองเมือง 10 เมือง ได้แก่ เมืองตานี² เมืองสาย³ เมืองพัทลุง เมืองไทร⁴ เมืองอะแจ⁵ เมืองพลู⁶ เมืองจะนะ⁷ เมืองเทพา⁸ เมืองปาหัง⁹ และเมืองละดู¹⁰ (ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช, 2523 : 147)

การที่พระพนมวังและนางสะเดียงทอง ส่งคนไปปกครองเมืองปัตตานี และเมืองอื่นๆ เป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่า ในสมัยนี้เมืองปัตตานีเป็นประเทศราชของไทยอย่างแน่นอน อย่างไรก็ตาม เมืองปัตตานีได้ปรากฏชื่ออีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ.1920 ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระบรมราชาธิราชที่ 1 แห่งกรุงศรีอยุธยา โดยพระองค์ได้ติดตามขุนมนตรีเมืองปัตตานี เป็นพระสนมคนหนึ่ง วิธีการสมรสของกษัตริย์ไทยกับบิดาเจ้าเมืองต่างๆ ถือเป็นนโยบายทางการเมืองอย่างหนึ่งของ

ไทยในการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับหัวเมืองต่างๆ และเป็นการป้องกันหัวเมืองเหล่านั้นมิให้กระด้างกระเดื่องได้วิธีหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเมืองปัตตานีขณะนั้น เป็นความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับเมืองประเทศราช เนื่องจากรูปแบบการปกครองหัวเมืองประเทศราชของไทยที่เปิดโอกาสให้ชนพื้นเมืองปกครองตนเองโดยมีการส่งเครื่องราชบรรณาการ¹¹ ดันไม้ทองตันไม้เงินมาถวายกษัตริย์ไทย 3 ปีต่อครั้ง นอกจากนี้เมื่อมีข้าราชการกรรณต้องส่งกำลังมาสมทบกับเมืองหลวง จากลักษณะการปกครองหัวเมืองประเทศราชที่ไม่เข้มงวดดังกล่าวนี้ ส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงศรีอยุธยากับเมืองปัตตานีค่อนข้างห่างเหิน ประกอบกับอุปสรรคทางด้านการคมนาคม ตลอดจนความห่างไกลระหว่างเมืองทั้งสองทำให้เจ้าเมืองปัตตานีมีอิสระในการปกครอง ซึ่งเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมให้เจ้าเมืองปัตตานีทำการกบฏได้ง่าย เช่น ในพ.ศ.2092 พระเจ้าบุเรงนองกษัตริย์พม่ายกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงโปรดฯ ให้เกณฑ์ทัพเมืองปัตตานีมาช่วยทำสงครามกับพม่า พระยาตานีศรีสุลต่าน

¹เมืองนครคอนพระ หมายถึง เมืองจงสระ ปัจจุบันคือ อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

²เมืองตานี หมายถึง เมืองปัตตานีในอดีต ซึ่งประกอบด้วย จังหวัดปัตตานี ยะลา และนราธิวาส

³เมืองสาย หมายถึง อำเภอสายบุรี จังหวัดปัตตานี

⁴เมืองไทร หมายถึง รัฐเคดะห์ ประเทศมาเลเซีย

⁵เมืองอะแจ เป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญในอดีต ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเกาะสุมาตรา

⁶เมืองพลู เป็นเกาะตั้งอยู่ใกล้กับเกาะปีนัง ประเทศมาเลเซีย

⁷เมืองจะนะ ปัจจุบันคือ อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา

⁸เมืองเทพา ปัจจุบันคือ อำเภอเทพา จังหวัดสงขลา

⁹เมืองปาหัง ปัจจุบันคือ รัฐปาหัง ในประเทศมาเลเซีย

¹⁰เมืองละดู ปัจจุบันคือ อำเภอละดู จังหวัดสตูล

¹¹เครื่องราชบรรณาการ หมายถึง สิ่งของที่เจ้าเมืองประเทศราชส่งมาถวายพระมหากษัตริย์ไทย 3 ปีต่อ 1 ครั้ง เช่น ดันไม้ทอง ดันไม้เงิน รัฐบาลจะกำหนดขนาด ความสูง น้ำหนักของทองคำและเงินที่จะนำมาทำเป็นดันไม้ทองและดันไม้เงิน ซึ่งแต่ละเมืองจะ ถูกกำหนดแตกต่างกันไป

แห่งเมืองปัตตานีได้ส่งกองทัพเรือยาหับ¹² จำนวน 200 ลำ เข้ามาช่วยราชการสงคราม แต่เมื่อได้โอกาสกลับก่อการกบฏ โดยกองทัพเรือจากเมืองปัตตานีเข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยา แต่ถูกปราบพ่ายแพ้ในที่สุด (กรมศิลปากร, 2507 : 94)

ต่อมาในปีพ.ศ.2106เกิดสงครามระหว่างไทยกับพม่า เหตุการณ์ครั้งนั้นปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับหลวง ประเสริฐใบบันทึกไว้ว่า

"ศักราช 925 กุนศก พระเจ้าหงสา ยกพลมาได้ พิษณุโลก... อยุธยาขอเป็นไมตรี ครั้งนั้นพระยาด่านศรี-สุลต่านมาช่วยรบศึก พระยาด่านนั้นเป็นขบถ และคุม ชาวตานีทั้งปวงเข้าในพระราชวัง ครั้นแลเข้าในพระราชวัง ได้เอาข้างเผือกมาขี้นอยู่ ณ ท้องสนามหลวง แล้วจึงข้าง ออกไปทางตะแลงแกง¹³ และชาวพระนครเอาพวนมาขังไว้ รบด้วยชาวตานี ชาวตานีนั้นตายมาก และพระยาด่านนั้น ลงสำเภานี้ไปได้" (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 (ภาค 1), 2506 : 757-758)

สาเหตุที่เมืองปัตตานีก่อกบฏครั้งนี้ สืบเนื่องมาจาก ทราบข่าวว่า พระเจ้านุเรงนองยกทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยา จึงยกทัพเรือมาช่วย เมื่อมาถึงกรุงศรีอยุธยาปรากฏว่าไทย เสียทีแก่พม่าแล้ว จึงถือโอกาสจะโจมตีซ้ำเติมแต่ถูกไทย ปราบลงได้ (เพียงแซ พงษ์ศิริบัญญัติ, 2522 : 31)

หลังจากพระเจ้าทรงธรรมสวรรคต บ้านเมืองเกิดความวุ่นวาย เพราะขุนนางที่มีอำนาจต่างแย่งชิงราชบัลลังก์ ราชยา¹⁴ อูง ซึ่งเป็นเจ้าเมืองปัตตานีในขณะนั้น แยกตนเอง เป็นอิสระจากกรุงศรีอยุธยาด้วยการไม่ยอมรับการขนานนาม "พระเจ้า" ซึ่งเป็นนามพระราชทานจากพระมหากษัตริย์ไทย ดังที่ผู้ครองเมืองปัตตานีเคยใช้มาก่อน (Teeuw and Wyatt,

1970 : 8) ครั้นเมื่อพระเจ้าปราสาททองขึ้นครองราชย์สมบัติ ในพ.ศ.2173 ราชอาณูปฏิเสฐที่จะอยู่ใต้อำนาจของไทยอีก ต่อไป ด้วยเหตุนี้กรุงศรีอยุธยาจึงส่งกองทัพไปปราบ และ ในที่สุดปัตตานียอมสงบศึกและขึ้นตรงต่อกรุงศรีอยุธยา เช่นเดิม

อนึ่ง ในปีพ.ศ.2176 เมืองปัตตานีตั้งตนเป็นอิสระ จากไทย กองทัพเรือจากไทยยกกำลังไปปราบโดยมีกองเรือ จากบริษัทฮอลันดา 6 ลำไปช่วยรบแต่เดินทางไปถึงล่าช้า กว่ากำหนดคงปล่อยให้กองทัพของไทยทำสงครามกับเมือง ปัตตานีตามลำพังประกอบกับเกิดโรคระบาดในเมืองปัตตานี ไทยจึงต้องถอยทัพไปยังเมืองสงขลา แล้วเดินทางกลับ กรุงศรีอยุธยา (เกษม รังสิโยกฤษฎ์, 2519 : 38)

อย่างไรก็ตาม กษัตริย์ไทยในสมัยอยุธยาส่วนใหญ่ ไม่ยอมให้เมืองปัตตานีแยกตัวออกจากไทย ทั้งนี้เพราะเมือง ปัตตานีมีชื่อเสียงโด่งดังในฐานะศูนย์กลางการค้าทางเรือที่ สำคัญในแหลมมลายูระหว่างชาวตะวันตกและชาวตะวันออก ที่มีสินค้าประเภทของป่า เช่น ทวยป่า กระจวานป่า ไม้หอม ยาง เขา หนังสัตว์ เครื่องเทศ ดีบุก และผ้าไหม ซึ่งเป็นที่ ต้องการของพ่อค้าชาวต่างชาติ เช่น ฮอลันดา และอังกฤษ ได้เดินทางเข้ามาอยุธยาเพื่อขออนุญาตเปิดสถานีการค้าที่ เมืองปัตตานี และเพื่ออาศัยเมืองปัตตานีเป็นศูนย์กลาง ในการติดต่อค้าขายกับชาวตะวันออก เช่น จีน และญี่ปุ่น โดยเฉพาะในพุทธศตวรรษที่ 20-21 เมืองปัตตานีได้รับการ กล่าวขานว่าเป็นแหล่งรวมสินค้าผ้าไหมชั้นน่านอกเหนือจาก เมืองกวางตุ้ง ในขณะเดียวกันเมืองปัตตานียังเป็นเมืองทำ อีกแห่งหนึ่งบนฝั่งตะวันออกของแหลมมลายูที่ปลอดภัย จากโจรสลัด และมีเส้นทางทางบกข้ามไปยังเมืองท่าทาง ฝั่งตะวันตกได้ (Basset, 1963 : 196 อ้างถึงใน สืบแสง พรหมบุญ, 2525 : 128)

¹² เรือยาหับ เป็นเรือลาดตระเวนชายฝั่งในอดีตเป็นเรือที่ใช้ทั้งฝีพายและใบเรือ ดังนั้นในการเดินทางไปช่วยราชการอยุธยาคงต้องใช้ฝีพายเป็นจำนวนมาก รวมทั้งใช้ใบเรือเพื่อให้การเดินทางรวดเร็วยิ่งขึ้น

¹³ ตะแลงแกง เป็นสถานที่คุมขังนักโทษ

¹⁴ ราชยา เป็นตำแหน่งที่พระเจ้าแผ่นดินสยามเรียกนางพญาปัตตานี ในตำนานเมืองปัตตานี ฉบับอิบรอฮิม ซูกรี เรียบเรียง กล่าวว่า นางพญาปัตตานีมีทั้งหมด 4 พระองค์ ซึ่งขึ้นครองเมืองต่อเนื่องกัน ได้แก่ ราชยาฮียา ราชยาบิรู ราชยาอูง ทั้ง 3 พระองค์เป็น พระธิดาของสุลต่านบะฮ์ดิร์ซาห์ ส่วนนางพญาองค์ที่ 4 คือ ราชยาอุณิง เป็นพระธิดาของราชยาอูง

ในสมัยกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกทัพเรือไปตีเมืองนครศรีธรรมราชเมื่อพ.ศ. 2312 เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชนำครอบครัวหนีไปอาศัยเมืองปัตตานี แต่เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีส่งกองทัพเรือออกติดตามพร้อมทั้งมีหนังสือถึงเจ้าเมืองปัตตานี เจ้าเมืองปัตตานีก็ยอมส่งตัวเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชกับครอบครัวมาถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโดยดี นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานในพ.ศ.2313 ว่า "ครั้นถึง ณ วันพฤหัสบดีเดือนสิบเอ็ด ขึ้นสองค่ำ มีใบบอกขึ้นไปแต่กรุงธนบุรีว่าแขกเมืองตานีเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารถวายดอกไม้ทองเงิน" (สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505 : 338) อีกทั้งในคำโคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งแต่งในพ.ศ.2341 โดยนายสวนมหาตเล็ก ดังความ (กี อยู่โพธิ์, 2525 : 39)

นานาประเทศขึ้น	ยังหลาย
เป็นที่ทูลทางถวาย	ดอกไม้
ทิวไรรัตนทองพราย	สรรพสิ่ง นานา
ทั้งพระยาไพร่ไพร่	มอบลเกล้าสดุดี
คานันนครเสด็จเจ้า	นครา
ส่งสุวรรณบุษปมา	กราบเกล้า
น้อมถวายปิ่นอยุธยา	ภูวนาถ
กลวัตรภักดีเจ้า	สู่เอื้อมบทมูล

การที่เมืองปัตตานีได้เข้ามาอ่อนน้อมต่อไทยอีกครั้งหนึ่ง อาจเป็นเพราะในปี พ.ศ. 2314 เมืองปัตตานีได้ตระหนักถึงความเข้มแข็งของกรุงธนบุรี ที่สามารถตีเมืองต่างๆ โดยเฉพาะเมืองนครศรีธรรมราชได้สำเร็จ ทั้งๆ ที่ในขณะนั้นเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองใหญ่มีความเข้มแข็ง มีชื่อเสียงและมีความสามารถ ตลอดจนความกล้าหาญในการทำสงครามทั้งทางบกและทางทะเล มีอาวุธดีเพราะเป็นเมืองชายทะเล สามารถส่งซื้อปืนจากต่างประเทศได้

ดังปรากฏในการสู้รบระหว่างทัพหน้าของกรุงธนบุรีกับทัพกองโจรสลัดมลายู ชื่อ "ลักปมาทรา" ซึ่งเป็นทัพของเมืองนครศรีธรรมราชแต่ตีเมืองไม่สำเร็จ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงต้องยกทัพหลวงที่มีกำลังมากกว่ามาสมทบจึงปราบเมืองนครศรีธรรมราชได้ (เฉลิม มากนวล, 2521 : 229)

อย่างไรก็ตาม เมืองปัตตานีมิได้มีความจงรักภักดีต่อไทยอย่างจริงจัง ทั้งนี้เพราะในปี พ.ศ.2319 เมืองปัตตานีและเมืองไทรบุรีมิได้ไปช่วยราชการสงคราม ทางกรุงธนบุรีได้มีตราสารส่งพระเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) ให้ออกไป "ลองใจยืมเงินเมืองละพันชั่งเพื่อจะดูน้ำใจเมืองไทร¹⁵ เมืองตานี...ให้พระเจ้านครศรีธรรมราชคิดอ่านอุบายถ่ายเทว่ากล่าวเมืองก็ให้ได้ ทั้งเงินก็ให้ได้ ราชการก็อย่าให้เสีย" (จดหมายเหตุสมัยกรุงธนบุรี จ.ศ.1138)

ในที่สุดทางกรุงธนบุรีมิได้ส่งกองทัพลงไปปราบปรามตามที่พระเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) ต้องการ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงให้เหตุผลในเหตุการณ์ครั้งนี้ว่า "...จะเป็นเพราะคำที่ตอบมาไม่พุดจาทำทนายให้เกิดอริหรือจะเป็นเพราะพระเจ้ากรุงธนบุรียังคิดสงครามทางอื่นอยู่ ทั้งเมืองไทรและเมืองตานีไม่ยอมขึ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีก็มิได้ให้กองทัพลงไปปราบปรามจนตลอดรัชกาล"(ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2 ภาค 2, 2506 : 451)

การก่อกบฏของเมืองปัตตานีซ้ำแล้วซ้ำอีก ย่อมสะท้อนการปกครองหัวเมืองประเทศราชของไทยที่ไม่รัดกุมปล่อยให้เมืองปัตตานีมีอิสระในการปกครองภายในการทหารและการต่างประเทศอย่างเต็มที่ มีสถาบันเจ้าผู้ครองสถาบันศาสนาและระบบการศาลของตนเองเหมือนรัฐทั่วไปที่มีเอกราช ประกอบกับความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจของเมืองปัตตานี ในฐานะเมืองท่าค้าขายในแหลมมลายู ซึ่งเป็นปัจจัยที่เอื้อให้เมืองปัตตานีใช้ประโยชน์จากสภาวะเศรษฐกิจสั่งสมยุทธปัจจัยตลอดจนสร้างความเข้มแข็งให้กับกองทัพอีกประการหนึ่ง ความห่างไกลระหว่างราชธานีกับเมือง

¹⁵ เมืองไทรหรือเมืองไทรบุรี ซึ่งขณะนั้นเป็นเมืองประเทศราชของไทย ปัจจุบันคือรัฐเคดาห์ในประเทศมาเลเซีย ปรากฏว่าเมืองปัตตานีและเมืองไทรบุรีกลับเพิกเฉย อาจเป็นเพราะพระเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) มีอิทธิพลและอำนาจต่อเมืองเหล่านั้นน้อยลงกว่าในสมัยที่เจ้าราชสุริยวงศ์ปกครองเมืองนครศรีธรรมราช ประการหนึ่งเมืองปัตตานีและเมืองไทรบุรีอาจทราบว่าเป็นทางกรุงธนบุรีกำลังมีศึกติดพันอยู่กับเมืองเชียงใหม่ คงไม่มีเวลายกกองทัพลงมาปราบปรามเมืองปัตตานีและเมืองไทรบุรี

ปัตตานีตลอดจนการคมนาคมที่ไม่สะดวกล้วนเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมให้เมืองปัตตานีคิดแยกตัวเป็นอิสระจากไทยเสมอ ด้วยเหตุนี้ความเข้มแข็งของราชธานีเท่านั้นที่สามารถรั้งให้เมืองปัตตานียอมสวามิภักดิ์ต่อไทย

ความสำคัญของเมืองปัตตานีในสมัยรัตนโกสินทร์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเสวยราชสมบัติได้ไม่นาน พระเจ้าปดุงกษัตริย์พม่ายกกองทัพมาตีไทยแต่ไทยสามารถผลักดันทัพพระเจ้าปดุงออกไปจากไทยได้สำเร็จ จึงโปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จยกกองทัพลงไปตีหัวเมืองปักษ์ใต้คืนจากพม่า หลังจากนั้นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จไปประทับที่เมืองสงขลา ให้ข้าหลวงเชิญกระแสรับสั่งออกไปถึงพระยาปัตตานี พระยาไทรบุรี พระยาภักดี และพระยาตรังกานูให้ยอมเป็นเมืองประเทศราชของไทย เช่นเดิมปรากฏว่าพระยาปัตตานีไม่ยอมจึงมีรับสั่งให้กองทัพยกลงไปตีเมืองปัตตานีและสามารถตีได้อย่างง่ายดาย ส่วนเมืองไทรบุรี กลันตัน และตรังกานู ต่างยอมอ่อนน้อมแต่โดยดี (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1194 : เลขที่ 10) แล้วทรงแต่งตั้งชาวมลายูเชื้อสายเจ้าเมืองเก่าเป็นพระยาปัตตานี แต่เหตุการณ์กลับกลายเป็นพระยาปัตตานีร่วมมือกับโต๊ะ¹⁶ ซาหัยด์ซึ่งตั้งตัวเป็นผู้เสวยสืบเชื้อสายจากพระนบีมุฮัมมัดคบคิดกันยกกองทัพมาตีเมืองสงขลาในปีพ.ศ.2334 เจ้าเมืองสงขลาต้านทานกำลังเมืองปัตตานีไม่ได้ ต้องหนีไปอยู่เมืองพัทลุงพร้อมทั้งขอล้างทัพจากเมืองนครศรีธรรมราชสมทบกับกองทัพจากกรุงเทพฯ เข้าโจมตีเมืองปัตตานีจนสามารถจับตัวพระยาปัตตานีได้ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2503 : 207-208) จะเห็นได้ว่าการก่อการในครั้งนี้ เมืองปัตตานีมีความเข้มแข็งทางกองทัพ จึงกล้ายกกองทัพไปตีเมืองสงขลาจนทำให้กรุงเทพฯ ต้องส่งกองทัพลงมาปราบปราม

การตีเมืองปัตตานีกลับมาเป็นของไทยอีกครั้งหนึ่ง ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกคิดหาแนวทางในการควบคุมเมืองปัตตานีให้รัดกุมยิ่งขึ้นกว่าสมัยอยุธยา

ความห่างไกลระหว่างราชธานีกับเมืองปัตตานีตลอดจนการคมนาคมที่ไม่สะดวกล้วนเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมให้เมืองปัตตานีคิดแยกตัวเป็นอิสระจากไทยเสมอ ด้วยเหตุนี้ความเข้มแข็งของราชธานีเท่านั้นที่สามารถรั้งให้เมืองปัตตานียอมสวามิภักดิ์ต่อไทย

(ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม, 2516 : 42) กล่าวคือ นอกจากการมอบอำนาจสิทธิขาดในการปกครองเมืองแก่เจ้าผู้ครองเมืองตลอดจนเงื่อนไขในการนำส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายแก่พระมหากษัตริย์เพื่อแสดงความจงรักภักดีแล้ว ยังได้มีการกำหนดให้หัวเมืองสำคัญทางภาคใต้ทำหน้าที่ควบคุมหัวเมืองมลายูให้ใกล้ชิดมากขึ้น ประกอบกับรัฐบาลสมัยนโยบายที่จะลดอำนาจของเมืองนครศรีธรรมราชด้วย ส่วนหน้าที่ในการควบคุมดูแลได้แก่การดูแลให้เมืองประเทศราชที่อยู่ภายใต้การควบคุมของตนส่งต้นไม้ทองคำเงินและเครื่องราชบรรณาการมายังกรุงเทพฯ ตามกำหนด นอกจากนี้ยังมีหน้าที่ในการแต่งตั้งเจ้าผู้ครองคนใหม่เมื่อคนเก่าถึงแก่กรรมแล้วเสนอไปยังกรุงเทพฯ เพื่อรับพระบรมราชโองการแต่งตั้งต่อไป

นอกเหนือจากการควบคุมหัวเมืองมลายูด้วยวิธีการดังกล่าวแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตระหนักถึงความแตกต่างทางเชื้อชาติ ภาษา และวัฒนธรรมในดินแดนแถบนี้ จึงทรงดำเนินนโยบายผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมระหว่างชาวไทยพุทธและชาวไทยมุสลิม ทั้งนี้เพื่อให้การปกครองหัวเมืองราบรื่นมากขึ้น โดยทรงแต่งตั้งปลัดเมืองจะนะ (ชวัญชัย) ซึ่งเป็นคนไทยเป็นพระยาปัตตานี

¹⁶ โต๊ะ เป็นศักดิ์ของสามัญชนในสังคมมุสลิม เป็นวัฒนธรรมมลายู ใ้ยยกย่องผู้รู้ ครูบาอาจารย์

(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2503 : 142) อีกทั้งยังโปรดฯ ให้ยกคนไทยเลกส่วยตีบุก¹⁷ เมืองสงขลา เมืองพัทลุง และเมืองจะนะไปเป็นกำลังอยู่ที่เมืองปัตตานี 500 คริวเรือน (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 (ภาค 3), 2506 : 6) ปรากฏว่าพระบรมราชาบายดังกล่าวได้ผลดีเพราะตลอดเวลาที่ปลัดจะนะ (ขวัญชัย) เป็นพระยาปัตตานีบ้านเมืองตั้งอยู่ในความสงบ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระยาปัตตานี (ขวัญชัย) ถึงแก่กรรม จึงทรงแต่งตั้งนายพ่าย (น้องชายนายขวัญชัย) เป็นพระยาปัตตานี แต่ปรากฏว่าในระยะเวลาที่นายพ่ายปกครองเมืองปัตตานีเกิดความวุ่นวายราษฎรเดือดร้อนเพราะโจรสลัดชุกชุม จึงโปรดฯ ให้พระยาอภัยสงครามเป็นข้าหลวงพร้อมด้วยพระยาสงขลา (จ๋อง) ลงไปจัดแยกเมืองปัตตานีออกเป็น 7 หัวเมือง ได้แก่ เมืองตานี หนองจิก¹⁸ ยะลา¹⁹ รามันท์²⁰ ยี่ริง²¹ สายบุรี²² และระแงะ²³ โดยทรงตั้งคนไทยและเจ้านายเชื้อสายมลายูบางคนเป็นเจ้าของ (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ.1194 เลขที่ 10)

สำหรับพงศาวดารเมืองต่างๆ ของสยามประเทศได้กล่าวถึงเรื่องราวการแบ่งเมืองปัตตานีออกเป็น 7 หัวเมืองดังนี้

"ภายหลังระตูปักหลั่นพระยาตานีเป็นขบถ กองทัพหลวงยกออกไปจับระตูปักหลั่นเข้ามากรุงเทพฯ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้คนไทยที่เมืองสงขลา ชื่อ กังชาย (ขวัญชัย) ออกไปเป็นพระยาตานี ได้บังคับเขตแดนไปตามเดิมทุกตำบล ได้ส่งต้นไม้ทอง เงิน เครื่องราชบรรณาการ ต่อมาจนพระยาตานีถึงแก่กรรม พอถึงแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสงขลา (จ๋อง) ออกไปแบ่งเขตแดนเมืองตานีออกเป็นเจ็ดเมือง..." (พงศาวดารเมืองต่างๆ ของสยามประเทศ, ม.ป.ป. บ.16/23)

จากคำให้การของโต๊ะหะยีสะตา อายุ 81 ปี เล่าความที่ท่อนั่งพระยารามัญ เมื่อ พ.ศ.2426 มีความสอดคล้องกับหลักฐานข้างต้นความว่า "ครั้งอายุข้าพเจ้าได้ 13 ปี ข้าพระพุทธเจ้าจำความได้ ระตูปักหลั่น พระยาตานีเป็นกบฏ กองทัพหลวงยกมาจับระตูปักหลั่นเข้าไป ณ กรุงเทพฯ คนไทยชื่อ กังชาย (ขวัญชัย) เดิมอยู่ที่เมืองสงขลา ออกมาเป็นพระยาตานีได้บังคับเขตแดนมาทุกตำบลให้ส่งเครื่องราชบรรณาการทูลเกล้าฯ ถวาย ต่อมาพระยาตานีกังชายถึงแก่อนิจกรรมในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระกรุณาให้ข้าหลวงพาพระยาสงขลาที่ส่งออกมาแยกเขตแดนเมืองตานีออกเป็น 7 หัวเมือง" (กระทรวงมหาดไทย,

¹⁷ เลกส่วยตีบุก หมายถึง ชายฉกรรจ์ที่มีอายุตั้งแต่ 18 ปีขึ้นไป จนถึงอายุ 60-70 ปี ที่อาศัยตามเมืองต่างๆ เมื่อมีการศึกหรือรบออกบัญชาทางว้าว จะแจกแจงว่าเลขนั้นเป็นเลขสม เลขทลง สำหรับในเมืองหนึ่งๆ จะแบ่งเลขออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่

- 1) เลขกงเมือง คือ ไพร่ทลงที่ประจำอยู่ในเมืองนั้นๆ จะโยกย้ายไปทำมาหากิน หรือทำราชการที่เมืองอื่นไม่ได้
- 2) เลขสมจำเมือง คือ ไพร่ในสังกัดของเจ้าเมือง เกิดจากการได้รับพระราชทานไพร่จำนวนหนึ่ง พร้อมๆ กับการได้รับตำแหน่ง
- 3) เลขด่าน มีหน้าที่ตระเวนตรวจดูเขตแดน มีเจ้า หมู่ กอง ด่าน ควบคุมดูแล ขึ้นกับเจ้าเมือง
- 4) เลขกองนอก หมายถึง เลขที่อาศัยอยู่นอกราชอาณาจักร ขึ้นสังกัดมูลนายที่อยู่

¹⁸ เมืองหนองจิก ปัจจุบันเป็นอำเภอหนองจิก อยู่ในจังหวัดปัตตานี

¹⁹ เมืองยะลา ปัจจุบันคือ จังหวัดยะลา

²⁰ เมืองรามันท์ ปัจจุบันเป็นอำเภอรามัน อยู่ในจังหวัดยะลา

²¹ เมืองยี่ริง ปัจจุบันเป็นอำเภอยี่ริง อยู่ในจังหวัดปัตตานี

²² เมืองสายบุรี ปัจจุบันเป็นอำเภอสายบุรี อยู่ในจังหวัดปัตตานี

²³ เมืองระแงะ ปัจจุบันเป็นอำเภอระแงะ อยู่ในจังหวัดนราธิวาส

ม.ป.ป. : ม.2.22ง/4) โดยมีเมืองสงขลาทำหน้าที่ควบคุม
แทนกรุงเทพฯ

พระบรมราชาไชยาตามหลักการแบ่งแยกและปกครอง
ดังกล่าว (Divide and Rule) มีจุดมุ่งหมายในการตัดทอน
กำลังของเมืองปัตตานี เพื่อมิให้กำลังเข้มแข็งและก่อการ
กบฏได้อีกต่อไปซึ่งสามารถแก้ปัญหาความไม่สงบในเมือง
ปัตตานีได้ในระดับหนึ่ง กล่าวคือ หัวเมืองทั้ง 7 อ่อนกำลัง
ลงไม่สามารถรวมตัวกันได้ จนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยกเว้นการแทรกแซงจากปัจจัย
ภายนอกในกรณีทัศนคติเห็น ทลานพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน)
ชักชวนชาวมลายูจากเมืองต่างๆ รวมกำลังกันเข้าตีเมือง
ไทรบุรี ซึ่งมีพระยาไทรบุรี (แสง) เป็นคนไทยปกครองอยู่
ในปีพ.ศ.2373 เจ้าพระยานครฯได้เกณฑ์กองทัพเมืองสงขลา
และหัวเมืองทั้ง 7 ไปปราบปราม แต่หัวเมืองทั้ง 7 พากัน
ขัดขืนและหันมาเข้าร่วมกับพวกกบฏ ดังปรากฏหลักฐานว่า
พระยาสุรินทรและผู้ลงไปเกณฑ์กำลังจาก 7 หัวเมือง ได้
นำตัวสี่ตะวัน กรมการเมืองมาลงโทษ และเกณฑ์เอาเงิน
ทรัพย์สมบัติจากชาวมลายู นอกจากนี้หัวเมืองทั้ง 7 ยัง
ได้รับกำลังสนับสนุนจากเมืองกลันตันและตรังกานูเนื่องจาก
เจ้าเมืองปัตตานีในขณะนั้นเป็นทลานเซย พระยากลันตัน
เหตุการณ์บานปลายมากขึ้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า-
เจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้อภัยโทษ 4 ทัพพร้อมกับทัพเรือ
2 ทัพลงไปประณิบเหตุร้ายในครั้งนี้ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์,
2504 : 124-126 อ้างถึงใน พรหมงาม เก่าธรรมสาร, 2519
: 29) ต่อมาได้เกิดความวุ่นวายในเมืองกลันตัน เนื่องจาก
พระยากลันตันถึงแก่อนิจกรรม ทำให้บรรดาเจ้านายเชื้อสาย
เจ้าเมืองเก่า ซึ่งได้แก่ คุวัน²⁴ สนิ (ปากแดง) พระยาบาโงย
คนกู²⁵ ปะสา และสุลด่าน²⁶ เดหฺวา ต่างแย่งชิงกันเป็น
เจ้าเมือง ดังปรากฏในท้องตราพระยา อัครมหาเสนาฯ ถึง

เจ้าพระยายมราชว่า

"...เจ้าพระยานครฯ ซึ่งพระยาบาโงยสู้รบกับพระยา
กลันตัน ครั้งนี้ก็คงสู้รบกับพระยากลันตันไม่ได้ ครั้นทำ
วุ่นวายเกลือกพระยาบาโงยหนีไปแดนอังกฤษเสียการปลาย
มือจะคิดยาก จะต้องเล่าโลมเอาตัวเสียให้ได้..." (หลวง
อุดมสมบัติ, 2530 : 24)

เมื่อเกิดความขัดแย้งขึ้นในหัวเมืองมลายู นอกจาก
ฝ่ายไทยต้องทำการไกล่เกลี่ยแล้ว ยังต้องคำนึงถึงการ
แทรกแซงของต่างชาติอีกด้วยเนื่องจากในสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น อังกฤษได้แสดงท่าทีให้ความสนใจที่จะขยายอิทธิพล
ทางการเมืองและเศรษฐกิจในแหลมมลายู ซึ่งส่งผลกระทบต่อ
อธิปไตยของไทยเหนือดินแดนในหัวเมืองมลายู ด้วยเหตุนี้
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงแต่งตั้งให้คุวันสนิ
(ปากแดง) เป็นพระยากลันตัน ส่วนคนกูปะสาและพระยา
บาโงย ให้มาว่าราชการที่เมืองหนองจิก 3 ปี ระหว่างนั้น
พระยาบาโงยถึงแก่กรรมที่เมืองหนองจิก จนกระทั่งในปี
พ.ศ.2388 พระยาปัตตานีถึงแก่กรรมจึงทรงโปรดฯ ให้
คนกูปะสาเป็นพระยาปัตตานี (หลวงอุดมสมบัติ, 2530 :
341) ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาเมืองปัตตานีปกครองโดยราชวงศ์
กลันตันและอยู่ภายใต้การปกครองของไทยเรื่อยมา เมื่อ
พระยาปัตตานี (คนกูปะสา) ถึงแก่กรรมในปีพ.ศ.2399
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงโปรดฯ ให้
เจ้าเมืองสงขลาปรึกษากับศรีตวันกรมการเมือง²⁷ นั้นๆ ด้วย
โดยเลือกจากบุคคลในตระกูลเจ้าเมืองเดิมผู้ซึ่งได้รับความ
เห็นชอบจากญาติพี่น้องเจ้าเมืองศรีตวันกรมการเมืองนั้น
พร้อมกัน (กระทรวงมหาดไทย, ม.ป.ป. : 53-54) โดย
ทรงให้เหตุผลว่าเพื่อป้องกันความไม่สงบอันจะก่อให้เกิด

²⁴ คุวัน เป็นภาษามลายูถิ่น หมายถึง บรรดาศักดิ์เจ้านายสำหรับในภาษามลายูกลางเรียกว่า ต่วน ซึ่งมีความหมายเหมือนกับ คนกู

²⁵ คนกู เป็นบรรดาศักดิ์เจ้านายที่นิยมใช้ในเมืองปัตตานี ประเทศมาเลเซียและบรูไน

²⁶ สุลด่าน เป็นตำแหน่งที่ใช้กับกษัตริย์ที่ปกครองในวัฒนธรรมอิสลาม ซึ่งมีความหมายเช่นเดียวกับตำแหน่งกษัตริย์ของประเทศใน
ตะวันออกกลาง

²⁷ ศรีตวันกรมการเมือง คือ ข้าราชการที่ทำหน้าที่ช่วยเจ้าเมืองในการปกครองเมืองต่างๆ

ปัญหาทางการเมืองการปกครองในดินแดนประเทศราชและ
พรมแดนติดต่อกับมหาอำนาจตะวันตกในขณะนั้น (สมโภชดิ
อ่องสกุล, 2521 : 81) ด้วยเหตุนี้ตำแหน่งเจ้าเมืองในบริเวณ
7 หัวเมืองจึงเป็นตำแหน่งสืบสกุลนับแต่นั้นมา นอกจากนี้
ยังทรงกำหนดบรรดาศักดิ์พระราชทานแก่เจ้าเมืองทั้ง 7 ดังนี้

1. พระยาวิชิตภักดีศรีสุรวัจนารัตนาเขตรประเทศราช พระยาด่าน
2. พระยาพิพิธเสนามาตยาธิบดีศรีสุรสงคราม พระยายี่ริง
3. พระยารัตนภักดีศรีราชบดินทร์สุนทรวิวงษา-พระยารามันท์
4. พระยาสุริยสุนทรบวรภักดีศรีมหารามายัตตม อับดุลวิบูลย์ขอบเขตรประเทศมลายูวิเศษวังษา พระยา
สายบุรี
5. พระยาตะปะงันภักดี ศรีสุวรรณประเทศวิเศษ
วังษา พระยาระแงะ (เดิม) เปลี่ยนเป็น พระยาภูผาภักดี
ศรีสุวรรณประเทศวิเศษวังษา พระยาระแงะ
6. พระยามรงค์ฤทธิ์ศรีประเทศ พระยายะลา
7. พระยาเพชรภินาลนฤเบศร์วาปีเขตรมูจลินท์
นฤบดินทร์สวามิภักดี พระยาหนองจิก (กระทรวงมหาดไทย,
ม.ป.ป., ตอนที่ 2)

ปรากฏว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ตนกูปตะบุตรชายคนโตของตนกูปสะได้เป็น
พระยาปิดตานีองค์ต่อมาโดยได้รับยศเป็นพระยาวิชิตภักดี
ในช่วงที่พระยาปิดตานี (ตนกูปตะ) ปกครองเมืองปิดตานี
ได้มีผู้คนเข้ามาอาศัยในเมืองนี้มากขึ้นโดยเฉพาะนักธุรกิจ
ต่างชาติเข้ามาทำการค้าขายในจำนวนนี้มีชาวจีนมากที่สุด
และได้สร้างบ้านเรือนเป็นที่อยู่อาศัย เรียกว่าหมู่บ้านชาวจีน
พระยาปิดตานี (ตนกูปตะ) ปกครองบ้านเมืองด้วยความ
สงบเรียบร้อย และถึงแก่กรรมในปี พ.ศ.2422 พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแต่งตั้งตนกูปสะ

(ตนกูปตะ) บุตรชายคนโตของตนกูปตะ ซึ่งอยู่ที่เมือง
กลันตัน เป็นพระยาวิชิตภักดีพระยาปิดตานีคนต่อไป โดย
ใช้วิธีแต่งตั้งเช่นเดียวกับในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏอยู่ในหนังสือเจ้าพระยาอรรคมหา
เสนาฯ ถึงพระยาสุนทรานุรักษ์ ผู้ช่วยราชการเมืองสงขลา
กรมการเมืองสงขลา และตนกูปตะ บุตรหลานญาติพี่น้อง
ศรีตวันกรมการผู้รักษาการเมืองปิดตานีว่า (กรมพระกลาโหม,
ศักราช 1240 : เล่ม 21)

"ทรงพระราชดำริเห็นว่าบุตรชายพระยาด่านอยู่ที่
เมืองกลันตันชื่อ ตนกูปสะเป็นหลานพระยาเคชานูชิตผู้กำกับ
ดูแลราชการเมืองกลันตัน นายหนึ่งอยู่ที่เมืองตานี ชื่อ ตน-
กูปหมัด เป็นหลานพระพิพิธภักดี ผู้ช่วยราชการนายหนึ่ง
ญาติพี่น้องอยู่ที่เมืองตานี พระพิพิธภักดีผู้ช่วยราชการ
ตนกูปตะ และตนกูปสุ ควรปลูกษาญาติพี่น้องให้เป็นการ
ปรองดองให้เห็นพร้อมกันจะได้ช่วยราชการรักษาบ้านเมือง
พระราชอาณาเขตรให้เรียบร้อย...

ทรงพระราชดำริเห็นว่า ตนกูปสะเป็นบุตรชายใหญ่
ของพระยาด่าน อายุได้ 25 ปี ญาติพี่น้องศรีตวันกรม
การประชุมลงชื่อพร้อมกัน ภาคภูมิ มั่นคงให้สืบตระกูล
วงษาพระยาด่าน จะได้ทำนุบำรุงบุตรหลานญาติพี่น้อง ศรี-
ตวันกรมการไพร่บ้านพลเมือง...จึงโปรดเกล้าฯพระราชทาน
นามสัญญาบัตร ตั้งตนกูปสะ เป็นที่พระยาวิชิตภักดี ศรี
สุรวัจนารัตนาเขตร ประเทศราชพระยาด่านและพระราชทาน

กรอบทองคำลิ้นบัวเครื่องในทองคำ 1

พร้อมสำรับ

คนโททองคำ	1	} อย่างแขก 3
กระโถนทองคำ	1	
กระบี่บังทอง	1	
สัปทนปักศูแดง ²⁸	1	
เข็มขานริ้วดอกใหญ่ ²⁹	1	

²⁸ สัปทนปักศูแดง เป็นตัวรมขนิดหนึ่งที่ชอบมีระบาย สมัยโบราณใช้เป็นเครื่องยศขุนนาง ปัจจุบันใช้แทนาค คือ รมที่ปักด้วยผ้าปักศู
ซึ่งเป็นผ้าขนสัตว์ชนิดหนึ่ง

²⁹ เข็มขานริ้วดอกใหญ่ เป็นผ้าไหมทอยกดอกด้วยดินเงินหรือทอง ผ้าชนิดนี้มีลักษณะเด่น คือ ลวดลายเป็นแถบริ้วในแนวใดแนว
หนึ่ง เป็นผ้าซึ่งนำเข้ามาจากประเทศอินเดียและอาหรับ จึงนิยมในหมู่ขุนนางและชนชั้นสูงใช้เป็นผ้าติดเสื้อประดับยศ

เสื้อ แพรจันเจา ³⁰	1
สักลาด ³¹	1
ผ้าโพกปัทมทองแล่งติดขลิบ ³²	1
ผ้าม่วงจีน ³³	2
แพรขาวท่มทองงา ³⁴ ย่น	1
ลาย	1
เกสือ ดอบแทน	5 25 เกวียน
จัดซื้อ	20

เป็นเครื่องยศออกมาทำราชการ..." (หนังสือมาวันขึ้น 12 ค่ำ ปีมะเสาะ เอกศก 12 ศักราช 1241)

ในสมัยที่พระยาปัดตานี (คนกูตีมุง) ปกครองเมืองปัดตานี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสหัวเมืองภาคใต้ ทำให้มองเห็นสภาพของเมืองปัดตานีในขณะนั้นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังปรากฏในหนังสือที่ท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาธิบดี อภัยพิสัยบรากรมภาทุ

สมุทพระกลาโหมถึงพระยาสุนทรานุรักษ์ ผู้ช่วยราชการผู้รักษาราชการเมืองสงขลา กรมการฯ และพระยาวิชิตภักดีศรีสุรวัจนารัตนาเขตรประเทศราช พระยาตานี ความว่า (กรมพระกลาโหม, ศักราช 1250 : 69)

"...ทรงพระราชดำริขึ้นไปถึงพลับพลาหน้าบ้านพระยาตานี ระยะทางสัก 7/8 เส้น³⁵ พลับพลาทำมุขลคมี่เหลี่ยมหลังหนึ่ง ข้างในเป็นหลังยาวหลังหนึ่ง เป็นฝีมือทำเรียบร้อยมาก การเลี้ยงดูเป็นของหวาน น้ำร้อน/ชา แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปที่ห้องพระยาตานี แลเสด็จมาประทับที่วัดตานี³⁶ เสด็จทอดพระเนตรในพระอุโบสถ ซึ่งที่ท่าแล้วเป็นอย่างจีนมาก พระพุทธรูปก็ทำใหม่ทั้งจะแล้ว มีพระสงฆ์อยู่ 14 รูป ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินกัปตันจีน 5 ชั่ง ให้ทำศาลาเป็นการเปรียญ สำหรับเด็กเรียนหนังสือ และให้เป็นที่พักสำหรับเจ้าเมืองกรมการประชุมกัน ถือน้ำ³⁷ เสด็จล่องลงไปประทับขึ้นที่แพพลับพลาทำบ้านกับตันจีน คือ แพเป็นของพระศรีบริรักษ์ทินธุ ด้วเรือนแพ

³⁰ เสื้อแพรจันเจาเป็นเสื้อที่ตัดเย็บด้วยผ้าแพรจันเจา ซึ่งเป็นผ้าแพรชั้นดีจากเมืองจีนมีดอกดวงใหญ่ ๆ

³¹ สักลาด คือ ผ้าสักลาด เป็นผ้าขนสัตว์ประเภทหนึ่งที่มีวิธีการผลิตแตกต่างไปจากผ้าชนิดอื่น ๆ โดยนำเส้นใยมาตีแล้วอัดให้แน่นเป็นผืนคล้ายแผ่นสำลี เส้นใยที่นิยมทำเป็นผ้าสักลาดจะใช้ขนแกะแทบทั้งสิ้น ในสมัยโบราณผ้าชนิดนี้จะนำมาตัดเป็นเสื้อของทหารกองเกียรติยศบางเหล่า ปัจจุบันใช้ทำผ้าท่ม เสื้อกันหนาว หมวกเบเรต์ของลูกเสือ ตำรวจและทหาร

³² ผ้าโพกปัทมทองแล่งติดขลิบ เป็นผ้าโพกศีรษะปักเป็นดอกด้วยลวดทองขนาดเล็กมีทั้งเส้นแบนและเส้นกลม ส่วนขอบผ้าจะขลิบด้วยเส้นแบนยาว

³³ ผ้าม่วงจีน ผ้าม่วงเป็นผ้าพื้นสีต่าง ๆ ทอกจากเส้นไหมเนื้อแข็ง ผืนผ้ามีลักษณะเนื้อหนา มีทั้งที่ทอในประเทศไทย และนำเข้าจากประเทศจีน สำหรับผ้าม่วงที่สั่งซื้อจากประเทศจีน เรียกว่า ผ้าม่วงจีน ซึ่งได้รับความนิยมมากกว่าผ้าม่วงที่ทอในประเทศไทย

³⁴ แพรขาวทองงาเป็นผ้าแพรชนิดหนึ่ง เนื้อฝ้ายนเป็นลอนคล้ายทองงา ไร่หรือดอกทองงา

³⁵ เส้น เป็นมาตราวัดระยะทางของไทยในอดีต โดยกำหนดให้

2 คืบ	เป็น 1 คอก
4 คอก	เป็น 1 วา
20 วา	เป็น 1 เส้น
400 เส้น	เป็น 1 โยชน์

³⁶ วัดตานี หมายถึง วัดตานีนรสโมสร ตั้งอยู่บนถนนปัดตานีภิรมย์ เยื้องสถานีรถไฟชุมทางเพ็ญอำเภอเมือง จังหวัดปัดตานี ในอดีตวัดตานีนรสโมสรเคยเป็นโรงเรียนวัดแห่งแรกของชาวไทยพุทธในจังหวัดปัดตานี โดยพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

³⁷ ถือน้ำ หมายถึง พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาสำหรับข้าราชการเพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ การถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา มักนิยมทำกันเมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์สมบัติใหม่

เป็นของพระพิพิธภักดี ผ้าที่หุ้ม/คาช³⁸ เป็นของกัปตันจีน เสด็จพระราชดำเนินเข้าประทับบ้านจีนตรงไปจนถึงศาลาเจ้า เขาชุกอง³⁹ แล้วเสด็จกลับมาจากหมู่บ้านจีน เลี้ยวไปตลาด ริมคลอง..."

การเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองปัตตานีในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยใน การรับเสด็จของบรรดาเจ้าเมืองทั้งเจ็ดเป็นอย่างมาก จึง โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานจัดส่งสิ่งของดังต่อไปนี้ (กรม พระกลาโหม, ศักราช 1250 : เล่ม 69)

"จัดกล่องกำไลทอง" ⁴⁰	3	กล่อง
กำไลเงิน	2	กล่อง
เงินลงยาซาซาบ ⁴¹	3	กล่อง
กล่องไม้	35	กล่อง
ที่ชา (มีถาด 1 ถ้วย 4 จาน 2)		

ของบุหรี่ปักไพล่ทอง	1	ซอง
มอบให้พระยาวิชิตภักดีศรีสุรวงษ์รัตนนาเขตประเทศ ราช พระยาคานี ออกมาพระราชทานให้		
น้องพระยาแย้มภรรยาพระยาคานี	1	
ภุสทุหลงลูกพระศรีบริรัฐพินิตา	1	
บุโวะมารดาตนกุ่มหมัด	1	
นิกะจิภรรยาพระศรีรัฐพินิจ	1	
เจชะโมะภรรยาพระยาสาย	1	
เกวี	1	
เจสลี	1	
เมื่อยะคูกาลี	1	
ทวันมิเยย	1	
ทวันเยาะภรรยานายด่าน	1	
อาลีมะ	1	
หลวงจีนกะณารักษ์ ⁴²	1	

³⁸ ผ้าที่หุ้ม/คาช หมายถึง ผ้าที่หุ้มคาค้ำเรือ

³⁹ ศาลเจ้าเขาชุกอง หมายถึง ศาลเจ้าเล่งจูเกียง หรือศาลเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว ตั้งอยู่ที่ตำบลลานาหาร อำเภอมะนัง จังหวัดปัตตานี เจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวนั้นเป็นที่ยกย่องเคารพนับถือของชาวจีนในจังหวัดปัตตานีและจังหวัดใกล้เคียง ตลอดจนชาวจีนในสิงคโปร์ และมาเลเซีย สำหรับประวัติของเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว ซึ่งเล่าต่อ ๆ กันมาว่า ลิ้มกอเหนี่ยวได้เดินทางจากประเทศจีนมาตามหาพี่ชายชื่อ ลิ้มโต๊ะเคี่ยมที่ปัตตานีเพื่อให้เดินทางกลับประเทศจีน แต่ลิ้มโต๊ะเคี่ยมปฏิเสธ ขณะนั้นเกิดการแย่งชิงความเป็นใหญ่ในเมืองปัตตานี ลิ้มโต๊ะเคี่ยมซึ่งจงรักภักดีต่อเจ้าเมืองปัตตานีได้นำทหารส่วนหนึ่งออกสู้รบ ลิ้มกอเหนี่ยวเป็นห่วงพี่ชายจึงนำพรรคพวกที่เดินทาง มาจากประเทศจีนไปช่วยรบ แต่เพลิงพล้ำในการรบ จึงตัดสินใจทำควินบาตกรรม แต่บางสำนวนกล่าวว่า ลิ้มกอเหนี่ยวน้อย ใจพี่ชายที่ไม่ยอมเดินทางกลับประเทศจีน ได้ผูกคอตายที่ต้นมะม่วงทิพพานต์ ด้วยเหตุนี้ประชาชนจึงเห็นความดีงามและความ ซื่อสัตย์ของนาง ได้ร่วมใจกันสร้างศาลเจ้าและรูปจำลองโดยแกะสลักด้วยไม้มะม่วงทิพพานต์ เป็นรูปเจ้าแม่นั่งขัดสมาธิ ทุก ๆ ปี จะมีการจัดงานสมโภชนฉลองเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว ในวันงานจะจัดให้มีพิธีแห่เจ้าแม่ลุยสำน้ำปัตตานี และแห่เจ้าแม่ไปรอบเมือง พร้อมด้วยริ้วขบวนธง ขบวนกระเช้าดอกไม้ การเชิดสิงโต พิธียุไฟ นับเป็นงานยิ่งใหญ่ประจำปีของชาวปัตตานี

⁴⁰ กล่องกำไลทอง เป็นกล่องหรือดัลบโลหะจำพวกเงินหรือทองเหลือง เคลือบทองคำ

⁴¹ เงินลงยาซาซาบ เป็นกล่องหรือดัลบเงินลงยาน้ำยาเคลือบ (Enmel) สีน้าเงิน

⁴² หลวงจีนกะณารักษ์ คือ นายบ๊วย แซ่ตัน เป็นชาวจีนฮกเกี้ยนแห่งเมืองซัวเถา เข้ามาค้าขายที่เมืองสงขลา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ประกอบคุณงามความดี จึงได้รับการแต่งตั้งเป็นหลวงกิจการจางวางเมืองปัตตานี มีบุตรชื่อ นายจูโล่ แซ่ตัน ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระจีนคนานุรักษ์ เป็นต้นสกุล "ตันธนวัฒน์" และ "คนานุรักษ์" ตระกูลนี้ ประกอบกิจการเหมืองแร่ และสร้างคุณงามความดีไว้มากมาย ตลอดจนมีส่วนช่วยพัฒนาจังหวัดปัตตานีให้เจริญก้าวหน้า

บุตรหลวงจีนกะณารักษ์ที่ทูลเกล้าฯ ถวายกฤษฎ⁴³ 1”

พระยาปิตตานี (ตนกุตีมุง) ได้ปกครองเมืองปิตตานี ด้วยความราบรื่นและจงรักภักดีต่อไทยเรื่อยมาจนถึงแก่กรรม ในพ.ศ.2431พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรง แต่งตั้งตนกุตีมานบุตรของรายาบังโม่ร์ ซึ่งเป็นที่ปรึกษา ของพระยาปิตตานี (ตนกุตีมุง) เป็นพระยาวิจิตรภักดีฯ พระยา ปิตตานี

การปกครองเมืองปิตตานีของพระยาปิตตานี (ตนกุตีมาน) มุ่งเน้นความยุติธรรมและความสุขของราษฎร ด้วยการสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ส่วนรวม เช่น มีการขุด ขยายคลองปิตตานีให้กว้างและลึกมากขึ้น โดยขุดคลองจาก หมู่บ้านปรีกี⁴⁴ มายังหมู่บ้านอาเนาะบุลูด⁴⁵ ซึ่งมีความยาว 7 กิโลเมตร และคลองดังกล่าวยังใช้ประโยชน์เรื่อยมาจนถึง ปัจจุบันคือ คลองสุโหงบารู⁴⁶ นอกจากนี้ ยังส่งเสริมกิจการ ด้านศาสนาด้วยการบูรณะมัสยิดจะบังติกอ⁴⁷ ซึ่งยังคงใช้เป็น

⁴³ กฤษฎ หมายถึง กริช เป็นอาวุธประจำตัวที่นิยมใช้กันในภาคใต้ของไทย ประเทศมาเลเซียและอินโดนีเซีย กริชมีหลายประเภท เช่น กริชแบบบาทลี กริชแบบชวา กริชแบบบูกิส กริชแบบสุมาตรา และกริชแบบปิตตานี สำหรับในภาคใต้ของไทยนิยมกริชแบบ ปิตตานี

กริชแบบบาทลี คมมีคลื่นเป็นมันแวววับ เนื้อเหล็กเรียบไม่มีเส้น นิยมทำด้ามเป็นรูปคน

กริชแบบชวา ปากฝักเป็นรูปคล้ายเรือ ด้ามไม้เป็นรูปร่างชัดเจน

กริชแบบบูกิส แกะสลักด้ามอย่างสวยงาม พบทั่วไปในประเทศมาเลเซีย

กริชแบบสุมาตรา ลักษณะของใบกริชคมยาวเรียวและแคบคล้ายกระบี่ ตรงกลางจะมีสันนูนขึ้นมา ด้ามกริชมักทำด้วยเขาสัตว์และงาช้าง

กริชแบบปิตตานี ด้ามเป็นรูปทวนกั้งกะ ใบกริชมักยาวกว่าชนิดอื่น ๆ กล่าวคือ ด้ามกริชมีรูปลักษณะคล้ายทวนกั้งกะ หรือ ทวนกกระเด็น ซึ่งเป็นนกกินปลาชนิดหนึ่ง โดยมองภาพรวมที่มีรูปร่างภายนอกและจุ่มก้นยาวคล้ายทวนกั้งกะ

⁴⁴ หมู่บ้านปรีกี เป็นหมู่บ้านในอำเภอยะรัง จังหวัดปิตตานี

⁴⁵ หมู่บ้านอาเนาะบุลูด ชาวบ้านมักเรียกว่า หมู่บ้านอาเนาะบุโละ อยู่อำเภอยะรัง จังหวัดปิตตานี

⁴⁶ คลองสุโหงบารู ปัจจุบันเรียกคลองใหม่ ตั้งอยู่ที่อำเภอยะรัง จังหวัดปิตตานี

⁴⁷ มัสยิดจะบังติกอ ตั้งอยู่บริเวณสามแยกจะบังติกอบนเส้นทางถนนหน้าวัง มัสยิดนี้อยู่ใกล้กับวังจะบังติกอและเป็นศาสนสถานที่มีความเก่าแก่ประมาณ 180 ปี สร้างขึ้นภายหลังวังจะบังติกอเพียงเล็กน้อย โดยตนกุตีมานแห่งราชวงศ์กลันตันซึ่งได้รับพระบรมราชโองการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองปิตตานีในขณะนั้น อย่างไรก็ตาม มัสยิดนี้ได้มาสร้างเสร็จในสมัยของตนกุตีมานบุตรของเจ้าเมืองคนสุดท้ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

มัสยิดดังกล่าวสร้างโดยช่างชาวจีน เป็นอาคารไม้ชั้นเดียว ต่อมาชำรุดจึงได้มีการซ่อมแซมปรับปรุงใหม่ด้วยเงินของรัฐบาลและชาวไทยมุสลิม รูปแบบของอาคารจึงเปลี่ยนเป็นก่ออิฐทังหลัง หลังคาแบนราบและเพิ่มยอดโดมทั้ง 2 ซ้าง ส่วนหลังคาด้านหน้าทำซ้อนกัน 2 ชั้นมุงกระเบื้อง ด้านหน้าตัวอาคารสร้างเป็นอ่างน้ำขนาดใหญ่ สำหรับชาวไทยมุสลิมที่ต้องการอาบน้ำละหมาดก่อนละหมาด นอกจากนี้ยังมีระเบียงให้เดินรอบตัวอาคารโดยใช้เสากลมเป็นตัวรองรับซุ้มประตูโค้งตลอดตัวอาคาร ผนังระเบียงใส่ช่องลมกระเบื้องแบบจีนสีเขียวลวดลายดอกไม้

ภายในมัสยิดด้านหน้าเป็นห้องโถง ตกแต่งผนังไม้ด้วยลายลูกฟัก ประตูทางเข้าห้องด้านหน้ามี 3 ประตู แต่ละประตูมีซุ้มประตูเป็นรูปโค้งไม้ลวดลาย เหนือซุ้มประตูเป็นช่องลมลวดลายทึบ แกะสลักเป็นรูปดอกไม้และใบไม้โค้งงดงามประณีต เหนือขึ้นไปเป็นช่องลมลวดลายโปร่งตา เป็นรูปเรขาคณิต เมื่อมองภาพรวมทั้งหมดของผนังกันห้องจะเห็นความงดงามของสถาปัตยกรรมที่ได้สัดส่วนและมีความกลมกลืนกัน มัสยิดจะบังติกอจึงมีลักษณะเด่นเฉพาะตัวที่แตกต่างไปจากมัสยิดที่เห็นอยู่โดยทั่วไปในภาคใต้ของไทย

ที่ละหมาดของชาวไทยมุสลิมตราบเท่าทุกวันนี้ (อิบรอฮีม ชุกรี, 2525 : 53)

อย่างไรก็ตาม ในยุคที่พระยาปิตตานี (ตงกุสุไลมาน) เป็นเจ้าเมืองปัตตานีนั้น ไม่ได้พำนักในวังจะบังติกอ แต่ได้สร้างวังขึ้นใหม่ทางทิศตะวันออกของวังเก่า และประทับอยู่จนถึงบั้นปลายของชีวิต เมื่อพระยาปิตตานี (ตงกุสุไลมาน) ถึงแก่กรรมลงได้ทรงแต่งตั้งตงกุอับดุลกอรีเดร์ ซึ่งเคยเป็นที่ปรึกษาของพระยาปิตตานี (ตงกุสุไลมาน) เป็นพระยาวิชิตภักดีฯ ปกครองเมืองปัตตานี และพระยาปิตตานี (ตงกุอับดุลกอรีเดร์) ได้พำนักอยู่ที่วังใหม่นี้ เป็นที่น่าเสียดายที่วังใหม่นี้สร้างด้วยไม้จึงผุพังไปตามกาลเวลาและไม่มีร่องรอยของตัววังหลงเหลือแม้แต่ก้อนอิฐ ปัจจุบันบริเวณดังกล่าวเป็นที่โล่งและมีต้นไม้ปกคลุมบางแห่ง

สำหรับยุคของพระยาปิตตานี (ตงกุอับดุลกอรีเดร์) นั้น นับเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญของการเมืองไทย กล่าวคืออังกฤษซึ่งเป็นชาติมหาอำนาจทางตะวันตกได้ขยายอิทธิพลเข้าครอบครองแหลมมลายูบางส่วน ต่อมาอังกฤษได้ทำการเจรจากับไทยเพื่อขอสิทธิครอบครองดินแดนแถบนี้ โดยอ้างว่าราชกรูในเมืองปัตตานีและไทรบุรีมีเชื้อชาติศาสนา ภาษาและขนบธรรมเนียมประเพณีเหมือนกับราชกรูมลายู จึงควรแบ่งเขตการปกครองใหม่ตามเชื้อชาติและวัฒนธรรม และขอให้ไทยยกเมืองปัตตานีและไทรบุรีให้กับอังกฤษ ในที่สุดไทยต้องยกไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปะลิส ให้อังกฤษแทน (สมโชติ อ๋องสกุล, 2521 : 304) รัฐบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ให้ความสนใจต่อสถานการณ์ทางการเมืองในแหลมมลายูเป็นอย่างมาก ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากทำเลที่ตั้งของหัวเมืองทั้ง 7 ติดต่อกับดินแดนในอาณัติของอังกฤษ ประกอบกับในรายงานของพระวิจิตรวรสาส์น (ปิ่น สุขุม) ข้าหลวงพิเศษ ซึ่งลงไปตรวจราชการในหัวเมืองแถบนี้ เมื่อวันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ.114 ได้รายงานว่า (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ.114 : ม.49/28)

"...เมืองแขกในมลายูเวลานี้สังเกตดูอังกฤษกระหายอยากจะได้เต็มที ฝ่ายพระบาททรงทราบ ถ้านิ่งเฉยเสียไม่จัดการให้เจริญขึ้น น่ากลัวอังกฤษจะหาเหตุผลยกขึ้นพุดตามอุบายของเมืองที่มีอำนาจ"

สภาวการณ์ที่ล่อแหลมในขณะนั้นส่งผลให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ต้องเสด็จไปทรงตรวจราชการในบริเวณหัวเมืองทั้ง 7 พร้อมทั้งได้เสนอคำกราบบังคมทูลต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังความตอนหนึ่งว่า (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ.115 : ม.2.14/74)

"ภูมิสำเนาของเมืองแขกทั้งเจ็ด ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเห็น แลได้สืบสวนทราบความในคราวนี้ เห็นเป็นเมืองที่บริบูรณ์อย่างปลาบ จะหาเมืองมลายูเมืองใดในแหลมมลายูนี้เปรียบได้เสมือนเป็นอันไม่มี คือ หัวเมืองที่อยู่ริมทะเลสี่เมือง เมืองหนองจิกเป็นเมืองที่น่าดี หาเมืองจะเปรียบมิได้ อาไศรย⁴⁸ เข้า⁴⁹ เป็นสินค้าใหญ่ ในเมืองตานีมีนาเกลืออย่างเดียว ตลอดแหลมมลายู สินค้าเกลือเมืองตานีขายได้อย่างแพงถึงเกวียนละ 16 เทรียญ...เมืองยี่หริ่ง เป็นเมืองที่มีปลาบริบูรณ์เป็นสินค้าใหญ่ในเมืองนี้ เมืองสายในพื้นที่เมืองเองอยู่ข้างทราบ แต่ก็อยู่ปากน้ำทางสินค้าขึ้นล่องบริบูรณ์ ส่วนเมืองที่อยู่ข้างใน 3 เมือง คือ ยะลา รามัญ ระแงะเหล่านี้ ล้วนเป็นเมืองอุดมด้วยแร่ ของป่า ซึ่งเป็นสินค้าได้หลายอย่าง ถ้าจัดการบำรุงให้ดี น่าจะมีผลประโยชน์ได้มากกว่าเมืองใดใดในแหลมมลายูทั้งสิ้น..."

รัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ เข้าใจจุดประสงค์ของอังกฤษที่ต้องการดินแดนแถบนี้ โดยมุ่งหวังที่จะเข้าครอบครองผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ แรงกระตุ้นจากอิทธิพลภายนอกประเทศนี้ส่งผลให้รัฐบาลต้องทามาตรการป้องกันหัวเมืองทั้ง 7 ให้พ้นจากการแทรกแซงของอังกฤษ ประกอบกับรัฐบาลมิได้เข้าไปควบคุมดูแลหัวเมืองทั้ง 7 อย่างใกล้ชิด

⁴⁸ อาไศรย หมายถึง อาศัย เป็นภาษาที่ใช้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

⁴⁹ เข้า หมายถึง ข้าว เป็นภาษาที่ใช้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เจ้าเมืองจึงมีอำนาจเหมือนเจ้าชีวิตเป็นผู้แต่งตั้งกรมการเมือง จัดเก็บภาษีอากร และตัดสินคดีความตามอำเภอใจ รัฐบาล มอบหมายให้เมืองสงขลาทำหน้าที่ควบคุมดูแลหัวเมือง ทั้ง 7 แทน ด้วยเหตุนี้คำสั่งข้าราชการจากกรุงเทพฯ จะถูก ส่งมายังเมืองสงขลา ก่อนจากนั้นเจ้าเมืองสงขลาจึงมีใบบอก ไปยังหัวเมืองทั้ง 7 ในเรื่องการแต่งตั้งเจ้าเมือง รัฐบาล เปิดโอกาสให้เจ้าเมืองสงขลาเป็นผู้พิจารณาถวายรายชื่อให้ พระราชทาน แต่งตั้ง และยังทำหน้าที่เตือนเจ้าเมืองต่าง ๆ ให้ส่งเครื่องราชบรรณาการเข้าไปทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพฯ ทุก 3 ปี เช่น

เมืองปัตตานีต้องส่ง ต้นไม้ทอง 1 ต้น สูง 2 ศอก 1 คืบ 7 นิ้ว 5 ชั้น ทั้งยอดมีกิ่ง 5 ชั้น แต่ละชั้นมีรายละเอียด ดังนี้ (กรมพระกลาโหม, จ.ศ.1240 : เล่ม 21)

ชั้นที่ 1 มีกิ่ง 4 กิ่ง มีกาบประจำต้นกิ่งละ 2 กาบ กิ่งหนึ่งมี 4 ก้าน มีดอกพุดตาลปลายกิ่งๆ ละ 4 ดอก มี ใบโพห้อยกิ่งละ 10 ใบ มีใบประจำต้นก้านกิ่ง 2 ใบ

ชั้นที่ 2 มีกิ่ง 4 กิ่ง มีกาบประจำต้นกิ่งละ 2 กาบ กิ่งหนึ่งมี 4 ก้าน มีใบโพห้อยกิ่งละ 9 ใบ มีใบประจำต้น ก้านกิ่งละ 2 ใบ

ชั้นที่ 3 มีกิ่ง 4 กิ่ง มีกาบประจำต้นกิ่งละ 2 กาบ กิ่งหนึ่งมี 4 ก้าน มีดอกพุดตาลปลายก้าน กิ่งละ 4 ดอก มี

ใบโพห้อยกิ่งละ 8 ใบ มีใบประจำต้นก้านกิ่งละ 2 ใบ

ชั้นที่ 4 มีกิ่ง 4 กิ่ง มีกาบประจำต้น กิ่งละ 2 กาบ กิ่งหนึ่งมี 4 ก้าน มีดอกพุดตาลปลายก้าน กิ่งละ 4 ดอก มี ใบโพห้อยกิ่งละ 8 ใบ มีใบประจำก้านกิ่งละ 2 ใบ

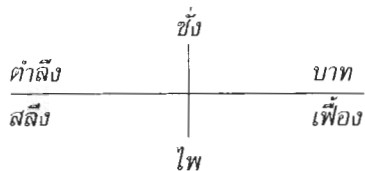
ชั้นที่ 5 มีก้านชด 4 ก้าน มีกาบประจำต้นก้านละ 2 กาบ มีดอกพุดตาลปลายก้าน 4 ดอก มีใบโพห้อยก้านละ 5 ใบ ที่ยอดต้นไม้เงินไม้ทองแต่ละต้น มีก้านชด มีดอก พุดตาล 4 กลีบ มีนกจับปลายยอดตัวหนึ่ง 10 นิ้ว มีฐาน ทำด้วยไม้สูง 10 นิ้ว

นอกจากต้นไม้เงิน ต้นไม้ทองตามขนาดที่กำหนด แล้ว เมืองปัตตานีส่งสิ่งของอื่นๆ อีกดังนี้

ทองคำทรายหนัก ⁵⁰	3	ไทย ⁵¹
หอกคอทองเถลิงทอง ⁵²	2	คู่
หอกคอเงินเถลิงเงิน ⁵³	2	คู่
หอกคอทองเลว ⁵⁴	3	คู่
ผ้าขาวยาว 24 ศอก	20	กับ (พับ)
ผ้าขาวยาว 50 ศอก	20	กับ
ผ้าขาวยาว 80 ศอก	10	กับ (แพนพรม เทศ ⁵⁵)
หวายตะค้า ⁵⁶	200	กำ
หวายหิน ⁵⁷	200	มัด

⁵⁰ ทองคำทราย หมายถึง ทองคำที่เป็นแร่ดิบ มีลักษณะคล้ายทราย

⁵¹ 3 ไทย หมายถึง 3 คำสิง ในมาตราซึ่งดวงวัดของไทยในสมัยโบราณซึ่งมีมาตราส่วน ดังนี้

⁵² หอกคอทองเถลิงทอง เป็นหอกที่มีแรงหรือกระบี่ ทำด้วยทองคำ และบริเวณส่วนของด้ามที่ติดกับใบหอกมีปลอกทองคำรัดอยู่ เป็นหอกชั้นสูง

⁵³ หอกคอทองเถลิงเงิน เป็นหอกที่มีแรงหรือกระบี่ ทำด้วยเงิน และบริเวณส่วนของด้ามที่ติดกับใบหอกมีปลอกเงินรัดอยู่

⁵⁴ หอกคอทองเลว เป็นหอกที่มีปลอกทำด้วยทองคำเพียงอย่างเดียว ไม่มีแรงหรือกระบี่

⁵⁵ พรมเทศ เป็นพรมที่พ่อค้าชาวอินเดียนำมาขายในประเทศไทย

⁵⁶ หวายตะค้า เป็นหวายชนิดหนึ่งลำต้นเล็กขนาดปลายนิ้วก้อย มีคุณภาพดี เนื้อหวายนุ่มและเหนียว

⁵⁷ หวายหิน เป็นหวายชนิดหนึ่ง ลำต้นมีขนาดโตใกล้เคียงกับหวายตะค้า แต่มีผิวแข็งมาก

กันแฉงเคย ⁵⁸	20	ฝืน
ส่วนเมืองรามันห์ต้องส่ง		
ต้นไม้ทอง	1 ต้น	สูง 1 ศอก 1 คืบ 5 นิ้ว 5 ชั้น
		ทั้งยอดมีกิ่งก้าน ดอกใบ
ต้นไม้เงิน	1 ต้น	ขนาดเดียวกับต้นไม้ทอง
ทองคำทรายหนัก	3	ไทย
ทองคำทองเถลิงทอง	1	คู่
ทองคำเงินเถลิงเงิน	1	คู่
ทองคำทองเลว	3	คู่
ผ้าขาวยาว 24 ศอก	20	พับ
ผ้าขาวยาว 50 ศอก	1	พับ (แทนพรหมเทศ)
ทวยตะค้า	200	กำ
ทวยหิน	200	ชุด
กันแฉงเคย	20	ฝืน เป็นต้น

สำหรับเครื่องราชบรรณาการนี้ เจ้าเมืองทั้ง 7 เรียกเก็บเงินจากราษฎรเพื่อจัดทำส่วยต้นไม้เงินทอง เรียกว่า ส่วยอาสา โดยมีกำหนด 5 ปี 2 ครั้ง การเก็บไม่มีอัตราแน่นอน คือ อยู่ในระหว่าง 7 บาท ถึง 7 อัฐ แต่ในความเป็นจริง เจ้าเมืองมิได้นำเงินทั้งหมดที่เก็บได้มาใช้ในการนี้ ดังปรากฏหลักฐานว่า ในปีพ.ศ.2438 เจ้าเมืองหนองจิกเก็บส่วยอาสาได้ 6,500 เหรียญ แต่นำไปจัดทำต้นไม้เงินทองเพียง 200 เหรียญ ส่วนเงินที่เหลือเป็นของเจ้าเมือง (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ.114 : ที่ 375/8212 ม.49/16 อ้างถึงใน พรรณงาม เถาธรรมสาร, 2519 : 59)

นอกจากนี้เจ้าเมืองสงขลากลับแสวงหาผลประโยชน์จากเมืองเหล่านี้ ด้วยวิธีการต่างๆ ดังต่อไปนี้

1. เจ้าเมืองเหล่านี้ ต้องแบ่งส่วนในภาษีอากรต่างๆ ให้พระยาสงขลาเมืองละมากบ้างน้อยบ้างตามกำลังของตน
2. พระยาสงขลาแต่งตั้งให้นายหมวด นายกองออกไปตั้งควบคุมผู้คนบางหมู่บางเหล่านั้นเก็บเงินส่งมาเป็นอาณานิคมที่เมืองสงขลา
3. พระยาสงขลาที่มีที่ดินซึ่งเกิดประโยชน์ต่างๆ เช่น บ่อแร่ตึกบุกในหัวเมืองเหล่านั้น และเก็บเงินจากที่เหล่านั้นเป็นอาณานิคมที่เมืองสงขลาหลายตำบล

4. การกระเกณฑ์ขอร้องเบ็ดเตล็ดต่างๆ บางมือ บางคราวก็มีอยู่ (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ.114 : ไปรเวดที่ 262/43027 ม.49/27 อ้างถึงใน เพ็ญแข พงษ์ศิริบัญญัติ, 2522 : 136) ดังนั้นปีหนึ่งๆ เจ้าเมืองสงขลาจะมีรายได้ไม่ต่ำกว่า 200 ชั่ง โดยให้อำนาจแก่เจ้าเมืองทั้ง 7 ในด้านการเก็บภาษีอากรซึ่งมีหลายประเภทได้แก่ภาษีขาเข้าขาออกที่เกิดจากการขนส่งสินค้าที่ผ่านด่านตามเมืองต่างๆ ภาษีข้าว เรียกว่า ภาษีค่าเข้าน้ำมันดิน ภาษีผลไม้ ส่วนภาษีฝิ่น สุราบ่อนเบี้ย ตีนุก น้ำมันมะพร้าว มักให้ชาวจีนเป็นผู้ผูกขาด โดยเจ้าภาษีเหล่านั้นจะแบ่งผลประโยชน์ให้แก่เจ้าเมืองเป็นรายปี นอกจากนี้ยังมีค่าธรรมเนียมการศาลและส่วยชนิดต่างๆ ได้แก่ ส่วยทวย เรียกเก็บจากแลกแขก ส่วยกระดาน เรียกเก็บจากแลกไทย ซึ่งจัดเก็บปีละครั้ง และอัตราการเก็บส่วยของแต่ละเมืองไม่เหมือนกัน ตัวอย่างอัตราการเก็บส่วยทวยมีดังนี้ (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ.124 : ม.49/16 อ้างถึงใน พรรณงาม เถาธรรมสาร, 2519 : 58)

1. พวกที่มีนา มีโค	คนละ	1 บาท	40 อัฐ
2. พวกที่มีทาส	คนละ	1 บาท	40 อัฐ
3. พวกที่มีน่าน้อยชั้นที่ 1	คนละ		53 อัฐ
4. พวกที่รับจ้าง	คนละ		26 อัฐ
5. คนในพระยาเมือง	คนละ		32 อัฐ
6. คนจน	คนละ		26 อัฐ

ค่าตรวจอีกคนละ 6 อัฐ

ส่วยรายเฉลี่ย มีอัตราเก็บดังนี้

1. คนที่มีครอบครัว	คนละ	3 บาท	32 อัฐ
2. คนที่ไม่มีครอบครัว	คนละ	1 บาท	42 อัฐ 1 ฟัส
3. พ่อหม้าย	คนละ	1 บาท	42 อัฐ 1 ฟัส
4. แม่หม้าย	คนละ	1 บาท	42 อัฐ 1 ฟัส
5. พ่อหม้ายเป็นทาส	คนละ		53 อัฐ 1 ฟัส
6. แม่หม้ายเป็นทาส	คนละ		53 อัฐ 1 ฟัส
7. คนรับจ้าง	คนละ		42 อัฐ 1 ฟัส
8. คนใช้พระยาเมือง	คนละ		32 อัฐ 1 ฟัส

ค่าตรวจอีกคนละ 6 อัฐ

⁵⁸ กันแฉงเคย เป็นเครื่องมุงหลังคาทำจากใบเคย สามารถม้วนเก็บได้ กะแฉงก็เรียก

การปกครองเมืองปัตตานีของพระยาปัตตานี (ตบกุลสุไลมาน) มุ่งเน้นความยุติธรรมและความสุขของราษฎรด้วยการสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ส่วนรวม

นอกจากนี้ เจ้าเมืองเหล่านี้ยังตัดสินใจตามความพอใจของตน ตลอดจนได้รับอำนาจให้ตัดสินประหารชีวิตราษฎรได้ จะเห็นได้ว่าเจ้าเมืองได้รับผลประโยชน์มากมายทั้งทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นการให้อำนาจแก่เจ้าเมืองทั้ง 7 มากเกินไป ส่งเสริมให้เจ้าเมืองซุครีตภาษี อากรจากราษฎรทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนมากยิ่งขึ้นด้วยเหตุนี้รัฐบาลจึงพยายามหาทางแก้ไขการจัดการปกครองหัวเมืองมลายูเสียใหม่ เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ.2444 ให้พระยาศักดิ์เสนีย์ (ทนา บุนนาค) เริ่มแบ่งเขตเมืองจัดตั้งอำเภอและกรมการอำเภอขึ้น โดยแบ่งเขตแต่ละเมืองเป็นอำเภอต่าง ๆ ดังนี้ (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ.125 : ม.49/13 ที่ 119/4149)

1. เมืองปัตตานี แบ่งเป็น 2 อำเภอ คือ อำเภอกลางเมืองกับอำเภอยะรัง⁵⁹

2. เมืองรามันท์ แบ่งเป็น 2 อำเภอ คือ อำเภอกลางเมืองกับอำเภอเบตง⁶⁰

3. เมืองหนองจิก แบ่งเป็น 2 อำเภอ คือ อำเภอกลางเมืองกับอำเภอเมืองเก่า

4. เมืองสายบุรี แบ่งเป็น 3 อำเภอ คือ อำเภอกลางเมือง อำเภอเย็งอ⁶¹ และอำเภอบางนรา⁶²

5. เมืองระแงะ แบ่งเป็น 3 อำเภอ คือ อำเภอกลางเมือง อำเภอโต๊ะโมะ⁶³ และอำเภอสุไหงปาดี⁶⁴

6. เมืองยะหริ่ง แบ่งเป็น 3 อำเภอ คือ อำเภอกลางเมือง อำเภอปะนาเระ⁶⁵ และอำเภอระเกะ

7. เมืองยะลา แบ่งเป็น 3 อำเภอ คือ อำเภอกลางเมือง อำเภอยะหา⁶⁶ และอำเภอกะลาพอ⁶⁷

เมื่อมหาอำนาจตะวันตกเข้ามาล่าอาณานิคมและเริ่มรุกรานไทยมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้ปรับปรุงระบบการควบคุมด้านการปกครองทั่วพระราชอาณาจักร ด้วยการเริ่มจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นในดินแดนส่วนนี้ (จรัรัตน์ บัวแก้ว และ สงข ส่องเมือง, 2529 : 2072) แต่ถูกต้องด้านจากพระยาปัตตานี (ตบกุลอับดุลกอร์เดร์) เมืองสายบุรี และเมืองระแงะ โดยมีพระยาปัตตานี (ตบกุลอับดุลกอร์เดร์) เป็นแกนนำ ทั้งนี้เพราะเจ้าเมืองเหล่านั้นต้องสูญเสียอำนาจและผลประโยชน์ที่เคยได้รับ เช่น การเก็บภาษีฝิ่น บ่อนเบี้ย เตาสุรา ภาษีน้ำมัน มะพร้าว ภาษีเกลือ และภาษีการค้าเป็นรายได้ของตนเอง

⁵⁹ อำเภอยะรัง ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดปัตตานี

⁶⁰ อำเภอเบตง ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดยะลา

⁶¹ อำเภอเย็งอ ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดนราธิวาส

⁶² อำเภอบางนรา ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดนราธิวาส

⁶³ อำเภอโต๊ะโมะ ปัจจุบันเป็นตำบลอยู่ในอำเภอสุคีริน จังหวัดนราธิวาส ในอดีตอำเภอโต๊ะโมะเป็นเหมืองแร่ทองคำที่สำคัญของเมืองปัตตานี สำหรับในปัจจุบันอำเภอโต๊ะโมะยังมีการทำเหมืองแร่ทองคำแต่เป็นการทำเหมืองแร่ขนาดเล็กโดยเอกชน

⁶⁴ อำเภอสุไหงปาดี ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดนราธิวาส

⁶⁵ อำเภอปะนาเระ ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดปัตตานี

⁶⁶ อำเภอยะหา ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดยะลา

⁶⁷ อำเภอกะลาพอ ปัจจุบันเป็นตำบลกะลาพอ อำเภอสายบุรี จังหวัดปัตตานี

(วัน มะโรหะบุตร (สัมภษณัม), 20 เมษายน 2526) แต่ต้องมารับเงินปี ประมาณปีละ 15,600 บาท อีกทั้งกรุงเทพฯ ยังส่งข้าหลวงใหม่มาประจำอยู่ในบริเวณ 7 หัวเมืองเพื่อดูแลทางด้าน การปกครอง การศาลและการเก็บภาษีอากรแทนรัฐบาล ปฏิบัติต่อต้านจากเจ้าเมืองนี้ส่งผลให้รัฐบาลตัดสินใจปลดพระยาปิตตานี (ตนกุอับดุลกอรีเดร์) ออกจากตำแหน่งเมื่อวันที่ 20 เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2445 ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพว่า

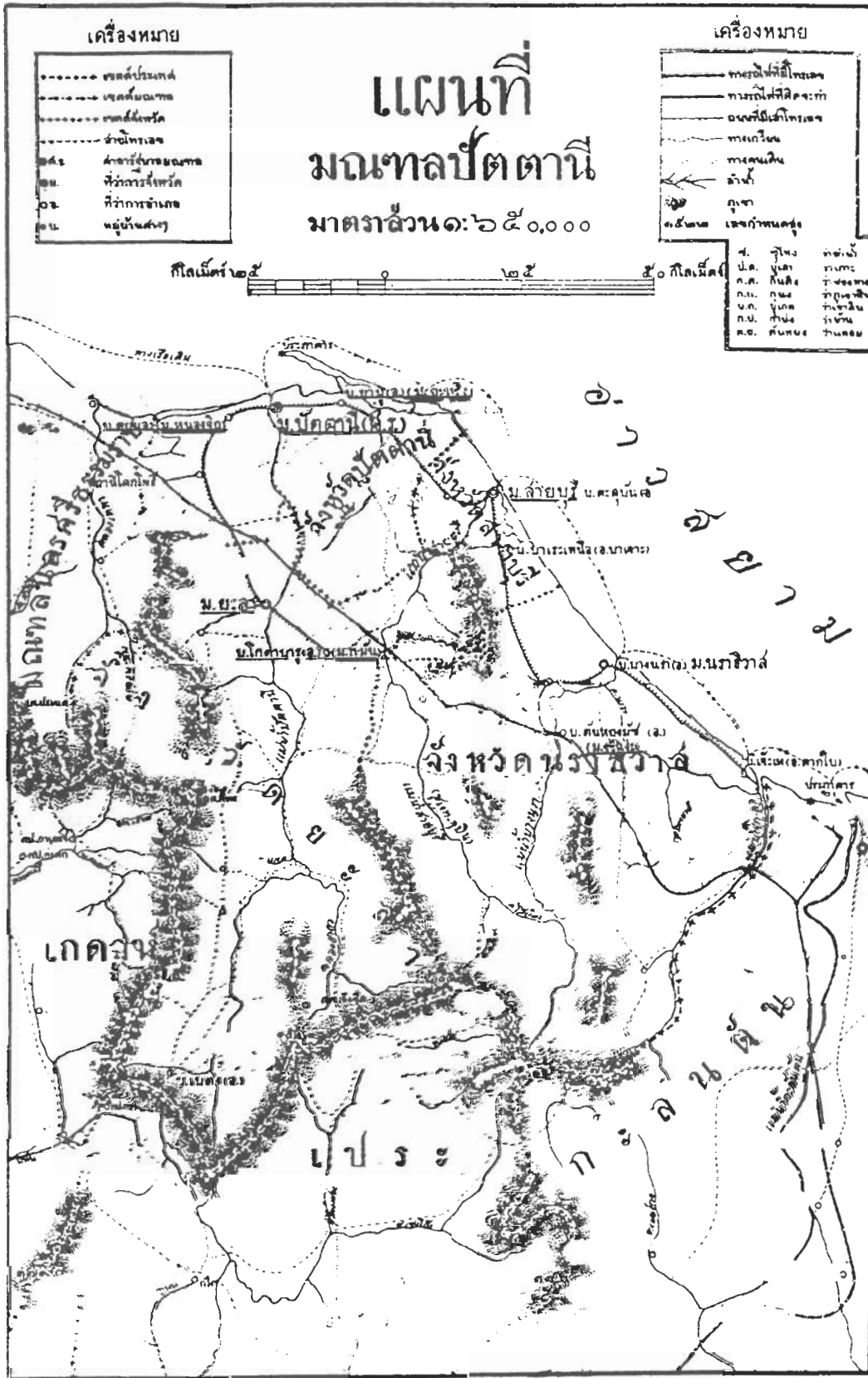
"ด้วยได้รับหนังสือไประเวตที่ 51/46 ... ส่งสำเนาโทรเลข พระยาสุขุมนัยวินิต ชี้แจงในการมอบสัญญาบัตรตั้งพระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร เป็นพระยาเมืองตานี ในข้อ 3 โทรเลขว่าเมื่ออ่านสารตราถอดพระยาวิชีวิตภักดีถึงคำว่า ไปแล้ว มีกำหนดผู้ใหญ่บ้านหน้าสลตมาก" (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ.121 : ไประเวตที่ 51/456)

ต่อมารัฐบาลประกาศยกเลิกประเพณีที่เจ้าเมืองทั้ง 7 ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการต้นไม้ทองคำเงินมายังกรุงเทพฯ เพื่อจัดการปกครองภายในดินแดนส่วนนี้ให้มีระเบียบแบบแผนเหมือนดินแดนทั่วไปในราชอาณาจักรไทย ดังปรากฏในราชกิจจานุเบกษาซึ่งประกาศตั้งมณฑลปัตตานี (รูปที่ 1) อย่างเป็นทางการ เมื่อวันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ.2449

(ราชกิจจานุเบกษา ร.ศ.125, เล่ม 23 : 399) มณฑลนี้เกิดจากการรวม 7 หัวเมือง ได้แก่ ปัตตานี หนองจิก ยะหริ่ง สายบุรี รามันห์ ระแงะ และยะลา ซึ่งต่อมายุบเหลือเพียง 4 เมือง คือ ปัตตานี ยะลา ระแงะ และสายบุรี

หลังจากนั้นพระยาปิตตานี (ตนกุอับดุลกอรีเดร์) สารภาพผิดและสัญญาว่าจะ *"ไปอยู่ท่ามาหากินอย่างไรพัวข้าแผ่นดินทั้งปวง อีกทั้งจะไม่เกี่ยวข้องแก่การบ้านการเมืองอย่างใดเป็นอันขาด"* (สงบ ส่งเมือง, 2529 : 2081) รัฐบาลจึงอนุญาตให้พระยาปิตตานี (ตนกุอับดุลกอรีเดร์) กลับไปอยู่ปัตตานีดังเดิม การปล่อยตัวพระยาปิตตานี (ตนกุอับดุลกอรีเดร์) ครั้งนี้กลับสร้างปัญหาให้กับรัฐบาลอีกครั้ง เพราะพระยาปิตตานี (ตนกุอับดุลกอรีเดร์) ช่องสุ่มสมัครพรรคพวกเพื่อจะก่อการกบฏ แต่รัฐบาลได้ทำการปราบปรามพระยาปิตตานี (ตนกุอับดุลกอรีเดร์) จึงหนีไปอาศัยในรัฐกลันตัน และยังคงต่อต้านการรวมหัวเมืองทั้งเจ็ดอีกต่อไป จนกระทั่งถึงแก่อนิจกรรม (สงบ ส่งเมือง, 2529 : 2081)

ในปีพ.ศ.2474 รัฐบาลประกาศยกเลิกมณฑลปัตตานี แล้วยุบรวมเมืองสายบุรีลงเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดปัตตานี ส่วนระแงะได้มีการเปลี่ยนชื่อเป็นจังหวัดนราธิวาส สำหรับยะลานั้นเกิดจากการรวมจังหวัดยะลากับรามันห์เข้าด้วยกันนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา จังหวัดปัตตานียะลาและนราธิวาส ซึ่งเคยมีประวัติศาสตร์ร่วมกันมานานนับศตวรรษต้องถูกแยกออกจากกันด้วยระบบการปกครองจนถึงปัจจุบันนี้

แผนที่มณฑลปัตตานี (ที่มา : สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้, 2529. 2075)

บรรณานุกรม

- กลาโหม, กรมพระ. "เอกสารรัชกาลที่ 5", กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เล่มที่ 7 อ.
- "เอกสารรัชกาลที่ 5 เครื่องราชบรรณาการหัวเมืองทั้ง 7", กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เล่มที่ 21. ลงวันที่ 4 +2 คำ ปีเถาะ จ.ศ. 1240.
- "เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.ท. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม", กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ลงวันที่ 7 +7 คำ ปีเถาะ จ.ศ. 1240-1241.
- "เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.ท. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม ศาลาลูกขุนในฝ่ายขวาที่ว่ากรมพระกลาโหม", กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เล่มที่ 69 ลงวันที่ 6 + 11 คำ ปีชวด สัมฤทธิศก ศักราช 1250.
- "เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.ท. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม ศาลาลูกขุนในฝ่ายขวาที่ว่ากรมพระกลาโหม", กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เล่มที่ 69 ลงวันที่ 3 + 11 คำ ปีชวด สัมฤทธิศก ศักราช 1250.
- "อู่ยู่โพธิ์. 2525. "ปัตตานี", ลุ่มน้ำตานี. ปัตตานี : ศูนย์การศึกษาเกี่ยวกับภาคใต้ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี.
- เกษม รังสีโยกฤษฎ์. 2519. "อิทธิพลของศาสนาอิสลามต่อการจัดการปกครองจังหวัดชายแดนภาคใต้". วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- "จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3", ห้องสมุดวชิรญาณ. เลขที่ 10. จ.ศ.1194.
- จूरรัตน์ บัวแก้ว และ สงบ ส่งเมือง. 2529. "จังหวัดปัตตานี", สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้. เล่มที่ 5, 2072.
- 2529. "จังหวัดปัตตานี", สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้. เล่มที่ 5.
- เฉลิม มากนวล. 2512. "สี่ละ", ศิลปวัฒนธรรมภาคใต้. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์.
- คำเนิร เลขะกุล. 2521. รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช. กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเทพฯ. 2505. พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา. พระนคร : โอเดียนสโตร์.
- ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช. 2523. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระรัตนรัษฎนิ (แบน คุณฐา-กรโณเปรียญ) ม.ป.ท. : ม.ป.พ.
- ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม. 2516. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. กรุงเทพฯ : แพร่วิทยา
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. 2503. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา.
- 2504. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา. อ้างถึงใน พรรณงาม
- เจ้าธรรมสาร. 2519. "การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว". วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (สำเนา)
- "ประกาศตั้งมณฑลปัตตานี". ร.ศ.125. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 23. วันที่ 27 กรกฎาคม
- ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 (ภาค 1). 2506. พระนคร : โรงพิมพ์ก้าวหน้า.
- ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2 (ภาค 2). 2506. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา.
- ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 (ภาค 3). 2506. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา
- "พงศาวดารเมืองต่างๆ ของสยามประเทศ" ม.ป.ป. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.16/23.
- พรรณงาม เจ้าธรรมสาร. 2519. "การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในสมัยรัชการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว". วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (สำเนา)
- เพียงแชน พงษ์ศิริบุญญิต. 2522. "นโยบายการปกครองเมืองสงขลาในสมัยรัตนโกสินทร์ (2325-2439)". วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- มหาดไทย, กระทรวง. ร.ศ.114. "เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ 262/43027 ม.49/27 เรื่อง ผลประโยชน์เมืองหนองจิก แลหัวเมืองแขก 7 หัวเมือง กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. อ้างถึงใน เพียงแข พงษ์ศิริบัญญัติ. 2522. "นโยบาย การปกครองเมืองสงขลาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2439)". วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ร.ศ.114. "เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ 375/8212 ม.49/16 เก็บเงินค่าราชการแทนส่วนต้นไม้ เงินทอง และ เพิ่มผลประโยชน์พระยาเมือง", กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. อ้างถึงใน พรรณงาม เจ้าธรรมสาร. 2519."การ ปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว". วิทยานิพนธ์อักษร ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ร.ศ.114. "เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ 49/28 จัดการบ้านเมืองมณฑลปัตตานี", กองจดหมายเหตุแห่งชาติ วันที่ 14 กุมภาพันธ์.
- ร.ศ.115. "เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ ม.2.14/74. เสนาบดี กระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ ใต้". กองจดหมายเหตุแห่งชาติ วันที่ 7 ธันวาคม.
- ร.ศ.115. "เอกสารราชการที่ 5 ที่ ม.2.14/74. "รายงานคำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ". กองจดหมายเหตุแห่งชาติ วันที่ 7 ธันวาคม.
- ม.ป.ป. "ลำดับตำแหน่ง ร.ศ.118-119", ทำเนียบหัวเมือง. ตอน 2.
- ม.ป.ป. ร.5 สารบัญสมุคพิเศษ. เล่ม 4
- ร.ศ.121. "เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ 273, 2016 ม.49/93 การปกครองหัวเมืองแขกและหัวเมืองลาว (เมืองสาย)" กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. วันที่ 21 พฤศจิกายน. อ้างถึงใน สมโชติ อ๋องสกุล. 2521. "การปฏิรูปการปกครอง มณฑลปัตตานี พ.ศ.2449-2474". วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. (สำเนา)
- ร.ศ.124. "เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ 49/16 กรมหมื่นดำรงฯ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว" กองจดหมายเหตุแห่งชาติ วันที่ 29 สิงหาคม. อ้างถึงใน พรรณงาม เจ้าธรรมสาร. 2519."การ ปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว". วิทยานิพนธ์อักษร ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ร.ศ.125. "เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ 49/13 ที่ 119/4149 กรมหลวงดำรงฯ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วันที่ 20 กรกฎาคม.
- ม.ป.ป. "เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.22ง/4 เขตแดนในระหว่างเมืองไทรบุรี รามัน ที่คาบเกี่ยวเมืองประ จ.ศ. 1242-1245". กองจดหมายเหตุแห่งชาติ วัน 1 ฯ 7 ค่ำมะแม เบญจศก.
- ศิลปากร, กรม. 2507. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์.
- สงบ ส่งเมือง. 2529. "ปัตตานี (อับดุลการ์เดร์ นินสาลิบัน)", สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้. เล่ม 5, 2081.
- 2529. "หนองจิก, เมือง", สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้, เล่มที่ 10, 3925.
- สมโชติ อ๋องสกุล. 2521. "การปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี พ.ศ.2449-2474", วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษา มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. (สำเนา)
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ. 2522. ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ.2000. พระนคร : สำนักนายกรัฐมนตรี.
- สีบแสง พรหมบุญ. 2525. ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาธิการระหว่างจีนกับไทย. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำรา สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- อับรอฮิม ชูกรี. 2525. ตำนานเมืองปัตตานี. ปัตตานี : ศูนย์การศึกษาเกี่ยวกับภาคใต้ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- อุดมสมบัติ, หลวง. 2530. จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์.

Basset, D.K. 1963. "European Influence in Southeast Asia, 1500-1630", *Journal of Southeast Asian History*. 5(September), 173-209.

Teeuw, A. and Wyatt, David K. 1970. *Hikayat Pattani*. The Hague : Nijhoff.

สัมภาษณ์

วัน มะโรทะบุตร. 2526. ใต้สัมภาษณ์ 20 เมษายน.